

Сергій Кононенко

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ
ВЕЛИКОДЕРЖАВНОГО МЕСІАНСТВА

У статті концептуальними засобами вчення про статус держави у міжнародних відносинах розглядаються фактори і моделі зовнішньополітичної поведінки великої держави. Виокремлено два основні типи великої держави — традиційна велика держава та новітня велика держава. Визначено внутрішні етнонаціональні джерела формування такого різновиду новітньої великої держави, як велика держава-месія.

Sergiy Kononenko Ethnic and National Prerequisites for Great Power Messianism. In this article factors and models of great power foreign policy behavior are interpreted by means of theory of state's status in international relations. Two basic types of great powership are delineated. Ethnic and national sources of great power messianism are defined.

Великі держави завжди відігравали ключову роль у світовій політиці. Структура останньої формується міжвеликодержавною взаємодією, якісно відрізняючись від структури політики національної. Тому головною структурною характеристикою міжнародно-політичних відносин є їх анархічність. Ідеться про поліцентризм світової політики, про відсутність у цій соціальній сфері цілісної та єдиної ієрархії державної влади. Держава відіграє визначальну роль і в національній, і в міжнародній політичній системах. Відмінність полягає в тому, що перша формується й визначається державністю, натомість друга — міждержавністю.

Великі держави постають тими структуротворчими соціальними акторами, що своєю змагальною взаємодією формують світову політику та роблять її якісно відмінною від політики національної. Поява в рамках останньої конкуруючих владно-силових полюсів є ознакою початку її розпаду. Внаслідок такої руйнівної владно-силової фрагментації або виникають нові держави й суспільства, тобто національна політика трансформується в міжнародну; або ж колись цілісна політична сфера поглинається іншими національними державами й суспільствами. Формування однополюсних міжнародно-політичних відносин структурно наближає їх до відносин національно-політичних, породжуючи історичну перспективу глобальної імперії та глобального суспільства.

Великі держави — не єдині учасники світополітичного процесу. Існують й інші суб'єкти міжнародно-політичних відносин: державні — держави малі та середні; недержавні — субнаціональні (етнічні групи чи федеральні землі), транснаціональні (політико-ідеологічні рухи чи транснаціональні корпорації), наднаціональні (міжнародні організації, інтеграційні об'єднання, системи колективної безпеки). Проте жоден з цих соціальних акторів не визначає структури світової політики, хоча й цілком спроможний вплинути на неї більшою або меншою мірою. Подібно й роль великих держав може бути більшою або меншою, однак вона завжди структуротворча. Саме це «більшою або меншою мірою» нагадує про системну специфіку міжнародної політики, яка завжди, формуючись міжвеликодержавною взаємодією, поділяється на різні системно-історичні формації. В кожній з таких формацій структуротворча роль великих держав є різною, а ступінь структурного впливу малих і середніх держав та недержавних акторів також різниться.

Велика держава визначається трьома основними характеристиками. Перша — кількісно-ресурсна. Зовнішньополітична дія великої держави стосується всієї системи міжнародних відносин, тобто сягає всіх регіональних та функціональних сегментів цієї системи. Друга — якісно-структурна. Зовнішньополітична дія великої держави спроможна змінити структуру світової політики, тобто є структуротворчою. Третя — стратегічно-мотиваційна. Зовнішньополітична дія великої держави є глобально зорієнтованою, тобто її стратегічне мислення й оперативний код охоплює весь світ, всю систему міжнародних відносин.

Велика держава може набувати різних історичних форм, що системно урізноманітнює й власне міжнародну політику. Таким чином, спільна дефініція великодержавності не виключає можливості її типологізації. Різні ж типи великих держав по-різному визначають структуру світової політики, формуючи різні системи міжнародних відносин.

Під історико-соціологічним кутом зору виокремлюються два типи великодержавності — класичний (переважно імперський) та новітній. Класична велика держава виникла і розвинулася за часів «балансу сил». Структура цієї системно-історичної формації майже цілковито визначалася розташуванням сил між п'ятьма великими державами — Великою Британією, Францією, Німеччиною (спочатку — Пруссією), Австро-Угорщиною та Росією. Кожна з цих великих держав була якщо не континентальною, то

колоніальною імперією, що робить класичний великодержавний тип переважно імперським. Новітній великодержавний тип розпочав своє формування за часів «біполярності» та продовжив його в історично наступній постбіполярній системі міжнародних відносин. Сполучені Штати, Радянський Союз, Третій Рейх постають конкретно-історичними уособленнями цього типу великої держави. Причому, вони не лише формувалися в системі міжнародних відносин, але й структурно формували ці системи. Так, «біполярність» була б неможливою без ідеологічного протистояння наддержав, а сучасний світ без американського гегемонізму також набув би зовсім інших системних властивостей.

Під політико-теоретичним кутом зору класична велика держава є суцільною екстенсивністю, здійснюючи експансію, допоки не буде зупинена іншою великою державою чи їх союзом. Таким чином, формується міжвеликодержавна владно-силова конфігурація світової політики — базовий елемент структури цієї політики; а також формується трикомпонентна внутрішня будова імперської сфери великої держави — ядро, ресурсна зона, буферна зона. Перший компонент включає державу й народ, який сформував і почав здійснювати імперський проект, поставши ініціатором великодержавної експансії. Другий компонент охоплює ті країни й народи, котрі забезпечують цю експансію ресурсами. Нарешті, третій компонент включає ті терени, якими пролягає лінія розмежування між великими державами.

Класична велика держава типу імперія прагне до поширення, керуючись двома визначальними безпековими мотивами: по-перше, не дати іншій великій державі захопити вільні геополітичні простори; по-друге, зберегти вже захоплені й інтегровані до імперської системи геополітичні простори шляхом створення перед ними захисного (буферного) поясу. Другий мотив породжує замкнене коло безперервної експансії, коли, захопивши одну територію, велика держава типу імперія прагне захопити наступну, аби прикрити й захистити своє попереднє територіальне надбання — і так триває, допоки ця велика держава не зупиняється протидією інших великих держав. Класичній великодержавності властива укоріненість у «землі» — зорієнтованість на сфери впливу; зорієнтованість на регіоналізм, а не функціоналізм.

Новітня велика держава, під політико-теоретичним кутом зору, витлумачується як така, що переспрямовує свою владно-силову екстенсивність з горизонтальної площини міжвеликодержавної

взаємодії у вертикальну площину формування світового суспільства. Таким чином, неминуха експансія великої держави, зумовлена її прагненням до глобального поширення, обмежується не шляхом стримування іншими великими державами, а шляхом сублімації в ідею побудови світового суспільства. Саме так і виникає більш-менш історично виокремлений різновид новітньої великодержавності — великодержавність месіанська.

Велика держава типу месія має належний своєму статусу владно-силовий потенціал; носить у собі ідеологічний стандарт тотальної перебудови людства (переважно, це глобальна універсалістська ідеологія з відповідною утопією в ідейному осерді); прагне нав'язати цей стандарт решті людства, аби спочатку ціннісно-системно гомогенізувати міжнародні відносини, а згодом трансформувати їх у світове суспільство, збудоване винятково за цим стандартом. Очевидним є взаємозв'язок між великодержавним месіанством і тоталітаризмом, адже кожна з великих тоталітарних ідеологій мала свого великодержавного носія: лібералізм — Сполучені Штати, комунізм — Радянський Союз, фашизм — націонал-соціалістичний Третій Рейх.

Великій державі-месії «цілого світу замало». Вона не зупиниться, допоки не перенаверне людство у свою ідеологічну віру і не створить світове суспільство винятково на основі тих ідеологічних стандартів, носієм яких постає на міжнародній арені. Тому Сполучені Штати, Радянський Союз, Третій Рейх не можуть вважатися просто імперіями — це протогобальні соціуми, носії проєктів ідеологічно одномірних світових суспільств.

Виникнення великодержавного месіанства можливе лише на відповідному ґрунті — історико-культурному, геополітичному, демографічному та етнонаціональному. Роль останньої передумови є особливо важливою, адже навіть не кожна велика держава може стати глобальним месією саме через те, що схильність до месіанства відсутня в її етнонаціональному кодові.

Конкретно-історичне протистояння держав-месій передбачалося чи, радше, передчувалося ще за часів, коли його не було, або ж воно лише починалося. Відомим є передбачення А. де Токвіля щодо майбутнього російсько-американського глобального протистояння: «Нині в світі є два великі народи, які, незважаючи на всі свої відмінності, рухаються, як здається, до єдиної мети. Це росіяни й англо-американці... У них різні джерела й різні шляхи, але цілком можливо, що Провидіння потайки присудило кожному з них

стати господарем половини світу»¹. В сенсі німецького великодержавного месіанізму висловлюється й Г. В. Ф. Гегель, коли формулює ідею послідовних чотирьох всесвітньо-історичних царств: східного, грецького, римського, германського². М. Бердяєв говорить про глобальне протистояння трьох великодержавних світів — англосаксонського, російського і германського і стверджує, що співіснування цих трьох світових імперіалістичних воль є неможливим³. Так само, хоча й ігноруючи російське месіанство, О. Шпенглер протиставляє вікінга, від якого походить прихильник вільної торгівлі, лицарю, від якого походить чиновник-адміністратор, вважаючи їх первинним уособленням двох глобальних організаційних принципів, між якими відбувається боротьба за світове панування⁴.

Претендувати на глобальне месіанство може лише та велика держава і нація, у якій склалася відповідна ідентичність. Остання є історико-культурним чи, навіть, квазірелігійним синтезом національного потенціалу та специфіки національної політичної організації (разом зі специфікою зовнішньополітичної традиції). Йдеться про особливий «етнонаціональний дух», відкритий для прийняття в себе глобальної месіанської ідеї.

На думку М. Бердяєва, російсько-більшовицьке месіанство мало при своїх витоках історичний синтез російського православ'я та безкраїх російських обширів⁵. Московське царство — Третій Рим — збиралося під символом месіанської ідеї. Подібним чином «...належність до радянської Росії, до російського комуністичного царства визначатиметься сповіданням ортодоксальної комуністичної віри»⁶. За твердженням цього видатного російського філософа, росіянам притаманна низка історично сформованих національних рис, які роблять їх схильними сприйняти месіанську ідею — тоталітарність світогляду, догматизм і брак скептичного критицизму, відкрита всьому світу екзальтована людяність, яка легко перетворюється на свою протилежність⁷. Уособленням та носієм усіх цих рис стала російська революційна інтелігенція, котра й очолила свій народ на шляху до втілення утопії, причому в цій провідній ролі вона утвердилася, передусім, завдяки війні, внаслідок якої виник новий тип інтелігента-революціонера — дисциплінованого та цілеспрямованого завойовника⁸. Все це дало підстави М. Бердяєву стверджувати: «Російська революція універсалістська за своїми принципами, як і будь-яка велика революція, але вона ж глибоко національна і націоналізується дедалі більше і більше за своїми результатами»⁹.

Водночас, у становленні російсько-більшовицького месіанізму важливу роль відіграв і традиційний зовнішньополітичний імперіалізм царської Росії, який, на думку російського філософа, за своїми історичними завданнями багаторазово перевищує всі вузьконаціональні цілі зовнішньої політики і покликаний створити ще небачене об'єднання Заходу і Сходу, Європи й Азії¹⁰. Саме в цьому сенсі М. Бердяєв говорить про інтернаціональний зміст і призначення будь-якого імперіалізму¹¹.

Видатний російський філософ, осмислюючи витоки російсько-більшовицького месіанства, відзначав притаманний національному духу росіян брак форми і спроможності до соціального формотворення. Саме цього виявилось більш ніж досить у духові прусському, який став одним із ідейно-історичних витоків націонал-соціалістичного месіанства. О. Шпенглер радикально протиставляв ідеал Пруссії ідеалу англосаксонського світу. Перший є також універсалістським, включаючи в себе волю до влади, перевагу інтересів цілого над інтересами окремих осіб, етику самовідданого служіння, етатизм, самозречення і самодисципліну, корпоративний дух й енергію¹².

Пруський ідеал, за твердженням О. Шпенглера, є глобальним. Він протистоїть на міжнародній арені ідеалу англосаксонському і саме в цьому його універсалістський характер, його месіанське призначення чи принаймні призначення стати одним із носіїв та опор глобальної ідеології — націонал-соціалізму. В цілком месіанському сенсі О. Шпенглер констатує світове протистояння двох глобальних надій, що втілюється в послідовність таких ідеологічних дихотомій: влада грошей і влада організації; світ як здобич і світ як держава; багатство і авторитет; успіх і покликання¹³. В очах видатного німецького філософа світ постав цариною боротьби прусського та англосаксонського ідеалів: «Чи повинен Цезарем цієї майбутньої Імперії стати мільярдер чи чиновник у світовому масштабі»¹⁴. Історичне питання: який устрій людських відносин переможе — той, що ґрунтований на багатстві, або ж той, що ґрунтований на авторитеті, згідно з О. Шпенглером, може бути вирішене лише через війну, оскільки, по-перше, «світова історія — це історія держав, а історія держав — це історія воєн»; по-друге, «ідеї, які увійшли в кров, вимагають крові»¹⁵.

Шпенглерівське переосмислення прусського духу максимально підготувало цей дух до участі в реалізації глобального проекту націонал-соціалістичного месіанства. В цьому розумінні

показовим є визначення О. Шпенглером раси не стільки як набору антропологічних ознак, скільки як духу; а також окреслення ним історичної перспективи політичного об'єднання «кращої частини» німецького робітничого класу з «кращими носіями» прусського державного інстинкту в єдиній соціалістичній державі¹⁶. Таким чином, расова належність (як духовна, а не антропологічна ознака) може поширюватися на всіх, хто виявить лояльність до націонал-соціалістичного світопорядку.

Шпенглерівська ідея союзу німецьких робітників з носіями прусського духу втілилася принаймні частково в месіанській націонал-соціалістичній державі, що, однак, не дає підстав цілковито отожднити цей дух з націонал-соціалізмом. Він був лише одним із джерел — можливо, не головних. Натомість знищення Пруссії внаслідок двох світових воєн стало знищенням традиційної Східної Німеччини — дух звільнився і поки що не очевидно, чи це глобальний месіанський проект, чи просто надійний та перевірений організаційний принцип, подарований загиблими пруссаками Східній Європі. Загалом важко сказати, чи О. Шпенглер прагнув зрозуміти прусський дух, чи пристосував його до потреб націонал-соціалізму. Крім того, шпенглерівські міркування доводять, що розгляд месіанства неможливий без врахування його релігійних витоків. Так, прусський ідеал надихався, на його думку, духовним спадком монаших та лицарських орденів¹⁷.

О. Шпенглер не визнає за росіянами права на месіанізм, погоджуючись з існуванням лише двох глобальних ідеалів — прусського та англосаксонського. Для нього Росія — це не інша країна, а інший світ¹⁸. Він цілком слушно відзначив належність євразійських та східноєвропейських теренів до інших сегментів міжнародних відносин — напівпериферії і периферії. Саме ця належність радикально трансформує ідеологічні формації, що надходять до означених сегментів світової системи з її євроатлантичного ядра. Так, цілковито європейський марксизм після перебування в російсько-радянській напівпериферії та китайській периферії повернувся до Європи в спотворено-радикальних формах більшовизму і маоїзму. Цікаво, яка доля очікує тут лібералізм і яким він повернеться до Європи?

А. де Токвіль, розглядаючи сучасні йому Сполучені Штати Америки, вдало виокремив усі ті фактори, яким в майбутньому належало зробити цю державу глобальним ліберальним месією. Передусім він відзначав релігію як головний стабілізуючий та впорядковуючий

чинник американського політичного життя¹⁹. Однак цей же фактор, з огляду на визначальну протестантську концепцію «передвизначеності» та схильність протестантів доводити собі й іншим власну богообраність, міг стати однією з головних духовних спонук до глобального месіанства²⁰. А. де Токвіль також наголошує роль освоєння нових обширів у формуванні американської нації. Справді, народи, звиклі до просторового поширення, є більш схильними до месіанізму, що підтверджується прикладом Росії. І саме тут постає специфіка месіанства німецького народу, який був замкнений на відносно малих просторах, зробивши ставку на жорсткі форми соціальної організації, надані йому пруським духом.

Виняткову роль простору у виникненні американського суспільства і, відповідно, глобального центру сил, з якого ліберальна утопія поширюється на решту світу, акцентував видатний французький філософ Ж. Бодрійяр. Він говорить про специфічно американську концепцію свободи — просторову і рухливу, яка отримує свій образний відповідник у безкраїх обширах пустель, багаторазово перевершуючи європейську концепцію свободи²¹. Ж. Бодрійяр відзначає ще один фактор американської могутності та американського успіху — відсутність в американців історії, адже вони не зазнали «первинного накопичення часу». Для європейців першим є політика та історія; для американців — утопія і мораль²². Видатний французький філософ, і це підтверджується сучасним станом світової політики, поймає Сполучені Штати «втіленою утопією», йому ж належить надзвичайно вдалий образ постісторичного стану втіленої утопії — «незворотний рух у пустелі часу»²³. Все це дає підстави вважати ліберальну утопію утопією Сучасності, в той час як націонал-соціалістичну — утопією Минулого, а комуністичну — утопією Майбутнього. Таким чином, ліберальна утопія може бути втіленою «тут і зараз», однак результати будуть не менш руйнівними, ніж внаслідок втілення двох інших.

Національно-політичні передумови американського месіанізму певною мірою розглянуті й С. Гантінгтоном. Його опис особливостей політичної системи Сполучених Штатів Америки та зіставлення цієї системи з політичними системами країн Європи доводить те, що американці вже у внутрішньополітичних справах відпрацювали схему здійснення політики на суто ідеалістських засадах. За твердженням С. Хантінгтона, в цій країні відсутній, притаманний європейським суспільствам, ідеологічний розкол, а зусилля учасників політичного процесу (передусім партій) спрямовані на

втілення єдиної і цілісної ідеологічної формації — американської віри²⁴.

Месію визначає поєднання простору, релігії та організаційної форми. В російському месіанізмі ключову роль відіграли два перші елементи, в німецькому — третій, тоді як в американському поєдналися всі три. Саме з погляду форми соціальної організації А. де Токвіль відзначав особливу гнучкість та ефективність американської демократії²⁵. Він також говорив про тенденцію суспільного устрою змінювати за власним зразком усе, що йому не відповідає²⁶. Тут маємо опосередковане передбачення майбутнього прагнення Сполучених Штатів Америки поширити ліберальну демократію на решту світу. Не менш пророчими виявилися міркування А. де Токвіля щодо ролі політичного класу у здійсненні активної та далекоглядної зовнішньої політики, а також можливої войовничості здавалося б присутньої миролюбної демократії²⁷.

¹ Токвіль А. де Про демократію в Америці: У двох томах / Алексіс де Токвіль; [Перекл. з фр. Г. Філіпчука, М. Москаленка]. — К.: Всесвіт, 1999. — С. 319.

² Гегель Г. В. Ф. Філософія права / Георг Вільгельм Фридрих Гегель; [Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц; Авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсисянц; Пер. с нем. Б. Г. Столпнера, М. И. Левиной]. — М.: Мысль, 1990. — С. 374.

³ Бердяев Н. А. Судьба России = Судьба Росії. Опытты по психологии войны и национальности / Николай Бердяев. — Репринтное воспроизведение издания 1918 г. — М.: Изд-во МГУ, 1990. — С. 112.

⁴ Шпенглер О. Пруссачество и социализм / Освальд Шпенглер; Послеслов. А. Руткевича, [Пер. с нем. Г. Д. Гурвича]. — М.: Праксис, 2002. — С. 82.

⁵ Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма / Николай Бердяев. — Репринтное воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955 г. — М.: Наука, 1990. — С. 8.

⁶ Там само. — С. 9.

⁷ Там само. — С. 18, 35.

⁸ Там само. — С. 89, 113.

⁹ Там само. — С. 94.

¹⁰ Бердяев Н. Судьба России. — С. 114.

¹¹ Бердяев Н. Там само. — С. 112

¹² Шпенглер О. Вказана праця. — С. 49, 52, 68.

¹³ Шпенглер О. Там само. — С. 104.

¹⁴ Шпенглер О. Там само. — С. 82.

- ¹⁵ Шпенглер О. Вказана праця. — С. 72, 85.
- ¹⁶ Шпенглер О. Там само. — С. 37, 157.
- ¹⁷ Шпенглер О. Там само. — С. 111.
- ¹⁸ Шпенглер О. Там само. — С. 147.
- ¹⁹ Токвіль А. де Вказана праця. — С. 236–239.
- ²⁰ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Макс Вебер; [Перекл. з нім. О. Погорілий]. — К.: Основи, 1994. — [262].
- ²¹ Бодрийяр Ж. Америка / Жан Бодрийяр; [Пер. с фр. Д. Калугин]. — СПб.: Владимир Даль, 2000. — С. 67, 156.
- ²² Там само. — С. 150.
- ²³ Там само. — С. 79.
- ²⁴ Huntington S. P. American Politics: the Promise of Disharmony / Samuel P. Huntington. — The Belknap Press of Harvard University Press, 1981. — P. 4.
- ²⁵ Токвіль А. де. Вказана праця — С. 234.
- ²⁶ Токвіль А. де. Там само. — С. 53.
- ²⁷ Токвіль А. де. Там само. — С. 193, 530–544.